

WERNER JAEGER

Ο ΑΡΧΗΓΕΤΗΣ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ

«Ἡ Μνημοσύνη, ἡ μητέρα τῶν ἐννέα
Μουσῶν, εἶναι ἡ πηγή πάσης ἀνανεώσεως.»
W. Jaeger

Με τὸν θάνατον τοῦ Werner Jaeger χάνει ὁ σύγχρονός μας πολιτισμὸς ὄχι μόνον τὸν κορυφαῖον ἐπὶ τοῦ διεθνοῦς ἐπιπέδου ἐρμηνευτὴν τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ καὶ τὸν κυριώτερον ὑπέρμαχον τῆς ἀνθρωπιστικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς παιδείας. Πιστὸς εἰς τὸ παράδειγμα τῶν Ἑλλήνων σοφῶν ἔζησε πραγματοποιῶν πάντοτε τὴν μεταξὺ τοῦ λόγου καὶ βίου ἰσορροπὸν καὶ ἁρμονικὴν σύνδεσιν. Ὁ κόσμος τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἀπετέλει τὴν μίαν ἀπὸ τὰς περιοχάς, μέσα εἰς τὰς ὁποίας ἐκινεῖτο τὸ πνευμά του καὶ εὗρισκε τροφὴν καὶ ἀγαλλίασιν. Ἡ ἄλλη περιοχὴ, ἡ ὁποία ἐθέρμαινε τὴν διάνοιάν του καὶ τὴν καρδίαν του, ἦτο ὁ κόσμος τοῦ χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Εἰς τὰ προλεγόμενα τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1954 ἐκδοθέντος βιβλίου του «Two rediscovered works of ancient Christian Literature: Gregory of Nyssa and Macarius» μᾶς λέγει ὁ ἴδιος ὅτι ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς φοιτητικῆς του ζωῆς ὡς σπουδαστῆς τῆς κλασσικῆς φιλολογίας εἶχε συμπεριλάβει εἰς τὴν θεώρησιν τοῦ ἀρχαίου βίου τὴν σπουδὴν τῆς ζωῆς καὶ τῆς σκέψεως τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων. Κατὰ τὸ 1908, ὅταν ὡς κύριον θέμα τῶν φοιτητικῶν του μελετῶν εἶχεν ἐπιλέξει τὸ ἀριστοτελικὸν σύγγραμμα «Τὰ μετὰ τὰ φυσικά», ὁ διδάσκαλός του Wilamowitz ἐκτιμῶν τὴν κριτικὴν τοῦ ἰδιοφυῆος εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἀρχαίων κειμένων, τὸν προσεκάλεσε νὰ συνεργασθῇ εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀναλάβει ἡ Ἀκαδημία τοῦ Βερολίνου. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην μέχρι τῶν τελευταίων ἡμερῶν τῆς ζωῆς του ἐξηκολούθησεν ὁ W. Jaeger νὰ διαμοιράζῃ τὴν πνευματικὴν του δραστηριότητα εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν καὶ τῶν χριστιανικῶν κειμένων. Ὡς κρίκον συνδετικῶν τῶν δύο κόσμων ἔβλεπεν ὁ ἐκλιπὼν μέγας ἀνθρωπιστὴς τὴν παιδείαν νοουμένην ὡς ἀναμόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ τὴν κλασσικὴν περίοδον ὕψιστον χρέος διὰ τὸν ἀνθρώπον ἦτο νὰ μορφοποιήσῃ τὸν ἑαυτὸν τοῦ συμφώνως πρὸς τὸ πρότυπον τὸ καθοριζόμενον ὑπὸ τοῦ ἰδεώδους τῆς ἀρετῆς. Κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ἀρχαιότητος, ὅταν ἡ παιδεία εἶχε πλέον καταπέσει, ἦλθεν ὁ Χριστιανισμός, διὰ νὰ πραγματοποιήσῃ μίαν νέαν ἀνανέωσιν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ κλασσικὸς Χριστιανισμὸς τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ἀκολουθῶν τὸ παράγγελμα τοῦ Παύλου «μεταμορφουῖσθε τῷ πνεύματι τοῦ νοός», ἀποτελεῖ, διδάσκει ὁ W. Jaeger, ἐπάνοδον εἰς τὸ νόημα τῆς παιδείας. Ὡς κατ' ἐξοχὴν ἐκπρόσωπον τῶν χριστιανικῶν παιδευτικῶν τάσεων ἐθεώρει τὸν Γρηγόριον Νύσσης, ὅστις εἰς τὰ ἔργα του ὁμιλεῖ διαρκῶς «περὶ βίου», «περὶ ἀρετῆς», «περὶ τελειότητος», «περὶ μορφώσεως», «περὶ τελείας ἀρετῆς». Ὁ Πλάτων παρ' ὅλον ὅτι ἦτο μέγας ἐρευνητὴς τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ λογικῶν προβλημάτων εἶχε δεχθῇ ὅτι ὑπάρχει ἐν ἰδιαιτέρον εἶδος ἐποπτεύσεως τῶν πρώτων ἀρχῶν τῆς υπάρξεως. Παρεῖχε μὲ τὴν ἀντίληψίν του αὐτὴν τὴν βάσιν, διὰ νὰ ἀναγνωρισθῇ ὁ Χριστιανισμὸς ὡς ἀληθινὸν μυστήριον. Εἰς τὴν δυαδικὴν αὐτὴν θεώρησιν τοῦ πνευματικοῦ κόσμου ἔμεινε

διά βλου πιστός ὁ W. Jaeger. Ὁ ἀνθρωπισμός του ἀπομακρύνεται ἀποφασιστικῶς ἀπὸ τὸν ἀπόλυτον καὶ ἀθεϊστικὸν ἀνθρωπισμὸν τοῦ Νίτσε. Πλησιάζει πολὺ περισσότερον πρὸς τὸν Ἑρασμον, διὰ τὸν ὁποῖον ὁ ἀνθρωπισμὸς ἦτο «*Philosophia Christi*», Φιλοσοφία τοῦ Χριστοῦ.

Ὁ W. Jaeger εἶδε τὸ φῶς τοῦ ἡλίου εἰς τὸ Lohberich, μικρὰν καμὸπολιν μὲ ἐννέα χιλιάδας κατοίκων εἰς τὴν Ῥηνανίαν, κατὰ τὸ ἔτος 1888. Ἐσπούδασε κλασσικὴν φιλολογίαν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Marburg καὶ ἔπειτα τοῦ Βερολίνου. Εἶχεν ἐκεῖ τὴν εὐτυχίαν νὰ μνηθῇ εἰς τὴν φιλολογικὴν ἔρευναν ἀπὸ τοὺς δύο κορυφαίους ἐκπροσώπους τῆς κλασσικῆς ἀρχαιολογίας, τὸν Hermann Diels καὶ τὸν Ulrich von Wilamowitz—Moellendorf. Ὑπῆρξε προσφιλεὺς μαθητὴς καὶ τῶν δύο μεγάλων διδασκάλων του, τῶν ὁποίων εὐλαβῇ μνήμην διετήρησε μέχρι τοῦ τέλους τῆς ζωῆς του. Προικισμένοι μὲ ἑκτακτά πνευματικὰ χαρίσματα εἶχε μίαν θριαμβευτικὴν ἀκαδημαϊκὴν σταδιοδρομίαν. Κατὰ τὸ 1911 ἔλαβε τὸν τίτλον τοῦ διδάκτορος εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου. Δύο ἔτη μετὰ ταῦτα ἐγένετο ὕψηγητὴς εἰς τὸ αὐτὸ Πανεπιστήμιον. Ἐδίδασκε κατὰ τὸ 1914 κλασσικὴν φιλολογίαν ὡς ἑκτακτος καθηγητὴς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ἑλβετικῆς πόλεως Basel. Κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος ἐκλήθη νὰ διδάξῃ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Κιέλου, κατὰ δὲ τὸ 1921 εἰς ἡλικίαν 33 ἐτῶν διεδέχθη εἰς τὴν ἔδραν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου τὸν ἀποχωρήσαντα διδάσκαλόν του Wilamowitz. Ὅχι μόνον ἀνεδείχθη κατὰ πάντα ἀντάξιός πρὸς τὸν διδάσκαλόν του, ἀλλὰ καὶ ἀνέπτυξε πνευματικὴν δραστηριότητα, ἥτις ἀνέδειξεν αὐτὸν ἀρχηγέτην τοῦ τρίτου ἀνθρωπιστικοῦ ἐν Εὐρώπῃ κινήματος. Συγκυριατὴν εἰς τὴν μικρὰν ὁμάδα τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων τῆς Γερμανίας, οἵτινες εἶχον τὸ θάρρος καὶ τὴν θεληματικότητα νὰ ἀντιταχθῶν κατὰ τῆς ἐπερχομένης καταστροφικῆς θυέλλης, τῆς ὁποίας φορεὺς ἦτο τὸ ἀντιανθρωπιστικὸν κίνημα τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ. Μὴ δυνάμενος νὰ ἀνεχθῇ τὴν ἐν τῇ πατρίδι του δημιουργηθεῖσαν μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χιτλερισμοῦ κατάστασιν, ἔλαβεν αὐτοθελήτως τὸν δρόμον τῆς ἐξορίας. Ἐγκατέλειπε τὴν πατρικὴν του γῆν κατὰ τὸ 1936, καὶ εἰς ἔνδειξιν διαμαρτυρίας ἐξέδωκε κατὰ τὸ 1937 συλλογὴν ὁμιλιῶν καὶ διαλέξεων «*Humanistische Reden und Vorträge*». Ἡ συλλογὴ αὕτη παρέχει εἰκόνα τοῦ ἀγῶνος, τὸν ὁποῖον εἶχε διεξαγάγει ὁ W. Jaeger ἥδη ἀπὸ τοῦ 1914 διὰ τὴν ἀναζωπύρῃσιν καὶ ἀνανέωσιν τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ πνεύματος ὅχι μόνον εἰς τὰ Πανεπιστήμια ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ Σχολεῖα καὶ γενικώτερον εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Γερμανικοῦ ἔθνους. Ἡ ἀποδημίᾶ του τὸν ἔφερε κατ' ἀρχὰς εἰς τὸ Σικάγον, ἀπὸ τοῦ ἔτους δὲ 1939 ἤρχισεν ἐργαζόμενος ὡς ὀργανωτὴς τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης εἰς τὸ Harvard University ἐν Cambridge τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Εἶχεν ἐκεῖ τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἰδρῇσιν τὸ «*Institute for Classical Studies*», τοῦ ὁποίου ἀποστολὴ εἶναι ἡ διεξαγωγὴ ἐρευνῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν Χριστιανικὴν Πατερικὴν φιλολογίαν. Ἐπάνω εἰς τὴν ἀσχολίαν αὐτὴν τὸν εἶρε διατελοῦντα εἰσέτι εἰς πλήρη πνευματικὴν ἀκμὴν καὶ δραστηριότητα ὁ θάνατος.

Ἡ πνευματικὴ δραστηριότης, τὴν ὁποίαν ἀνέπτυξεν ἐπὶ μίαν πεντηκονταετίαν ὁ W. Jaeger, εἶναι ὅλως ἐξαιρετικὴ καὶ εἰς ποιότητα καὶ εἰς ποσότητα. Ἐμείνει πάντοτε πιστός εἰς τὴν αὐστηρῶς ἀκριβολογικὴν φιλολογικὴν μέθοδον, ὅπως τὴν παρέλαβεν ἀπὸ τὸν Diels καὶ τὸν Wilamowitz. Ἐπέδειξεν ἀπαράμιλλον ἱκανότητα ὡς πρὸς τὴν διέδωσιν εἰς τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τῶν φιλολογικῶν κειμένων. Ἡ ἀπασχόλησις ὅμως μὲ τὴν πνευματικὴν πλευρὰν δὲν τὸν παρέσυρεν εἰς ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τὸν αὐστηρὸν χειρισμὸν τῆς φιλολογικῆς μεθόδου. Κατέχει λαμπράν θέσιν εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἐνδόξων ἐκδοτῶν ἀρχαίων κειμένων. Πρώτη του ἐκδοτικὴ ἐργασία ὑπῆρξεν ἡ εἰς τὸν ἐκδοτικὸν οἶκον Teubner κατὰ τὸ 1913 ἑκδόσις τῆς πραγματείας τοῦ Ἀριστοτέλους «*Περὶ ζῶων κινήσεως, περὶ πορείας ζῶων καὶ περὶ πνεύματος*». Εἰς τὴν ἐπίπνον ἐκδοτικὴν ἐργασίαν φιλολογικῶν κειμένων ἔμεινε πιστός ὁ W. Jaeger δι' ὅλης του τῆς ζωῆς. Καὶ εἰς προχωρημένην ἡλικίαν κατὰ τὸ 1957 παρεσκεύασε καὶ ἐξέδωκεν εἰς τὴν

σειράν τῶν κλασσικῶν ἐκδόσεων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὁξφόρδης τὰ «Μετὰ τὰ φυσικά» τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸ ἔργον, μὲ τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀρχίσει ἤδη ὡς φοιτητῆς τὰς φιλολογικὰς του μελέτας. Ὁ θάνατος τὸν εὗρηκε σκυμμένον ἐπάνω εἰς τὴν χειρόγραφον παρὰ ράδοσιν τῶν ἔργων Γρηγορίου Νύσσης. Ἡ ἀφοσίωσις του καὶ ἡ πίστις του εἰς τὸν ἀκριβολογικὸν χειρισμὸν τῆς αὐστηρῶς ἐπιστημονικῆς φιλολογικῆς μεθόδου τοῦ ἔβρισκε τὴν εὐχέρειαν νὰ στηρίξῃ τὰ συμπεράσματα τῶν μελετῶν του ἐπὶ ἀπαρασαλεύτου βάσεως. Ἀλλὰ δὲν ἦτο μόνον προικισμένος μὲ τὴν κριτικὴν ὀξύνοϊαν καὶ μὲ τὴν ἱκανότητα νὰ εἰσδύῃ εἰς τὸ πνευματικὸν τῶν κειμένων περιεχόμενον. Εἶχε τὸ χάρισμα τῆς διεισδύσεως εἰς τὴν πνευματικὴν δομὴν τῶν συγγραφέων, τοὺς ὁποίους ἐλάμβανεν ὡς θέμα τῶν μελετῶν του. Αἱ μελέται του αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸν Ἀριστοτέλην ἔδειξαν ὅτι εἶχε τὴν ἱκανότητα νὰ ἀνασυνθέτῃ τὴν ἐξελικτικὴν πνευματικὴν πορείαν τῶν μεγάλων πνευματικῶν φυσιογνωμιῶν. Ὑπῆρξεν ἄριστος χειριστὴς τῆς ὑπὸ τοῦ Dilthey ἐγκαινισθείσης μεθόδου τῆς διεισδύσεως εἰς τὸ βάθος τῶν βιωμάτων μιᾶς ἄλλης πνευματικῆς υπάρξεως. Μὲ εὐλαβικὴν στοργὴν παρηκολούθησε καὶ ἱστορήσε τὴν πνευματικὴν πορείαν, πού ἠκολούθησε κατὰ τὴν πνευματικὴν ἐξέλιξιν του ὁ Ἀριστοτέλης. Ἐξήγαγε τὸν μέγαν Σταγίριτὴν ἀπὸ τὸ ἡμίφως τῆς ἀβεβαιότητος καὶ τὸν ἐπαρουσίασεν ἔμπρὸς μας ὀντότητα κινουμένην, δρῶσαν καὶ ἐξελισσομένην. Μὲ τὴν αὐτὴν συμπάθειαν ἐμελέτησε καὶ τὴν τραγικὴν μοῖραν τοῦ Ἀθηναίου ρήτορος Δημοσθένους εἰς τὸ σύγγραμμά του τὸ ἐκδοθὲν κατὰ τὸ 1939. Ὑπῆρξεν ὁ W. Jaeger ἐπὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ πεδίου προσωπικότης, ἥτις κατῴρθησε νὰ συνθέσῃ εἰς ἐνότητα χαρίσματα, τὰ ὁποῖα σπανίως συναντῶνται ἐνηρμονισμένα. Συνεδύαζε τὴν ἀκριβολογημένην ὀξύνοϊαν τοῦ φιλολόγου, τὴν βαθύτητα τῆς σκέψεως τοῦ φιλοσόφου καὶ τὴν εὐχέρειαν τῆς διεισδύσεως εἰς τὰ βιώματα τῶν προσωπικοτήτων καὶ εἰς τὴν νοοτροπίαν τῶν ἐποχῶν, χαρίσματα, πού ἀποτελοῦν τὸ προνόμιον τῆς λογοτεχνικῆς ἰδιοφυΐας.

Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ δωρήματα, εἰς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς του εἶχε ῥίψει τὰς ῥίζας τῆς ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ πρὸς τὴν παιδείαν. Ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὴν γνησίως χριστιανικὴν ἀγάπην καὶ ἀπὸ τὰ ἰδεώδη τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ ἀρετῆς ἀνέλαβε, ἰδίως ἀφ' ὅτου διεδέχθη τὸν Wilamowitz εἰς τὴν ἔδραν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου, τὸν δύσκολον ἀγῶνα τῆς ὑπερασπίσεως τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας. Ἰδρυσεν πρὸς τοῦτο κατὰ τὸ 1925 τὸ περιοδικὸν «Antike» (Ἀρχαϊότης) μὲ τὸν προορισμὸν νὰ ἀσκήσῃ ἐπιδρασιν ἐπὶ τοῦ κοινοῦ, τὸ ὁποῖον δὲν εἶχε λάβει εἰδικὴν φιλολογικὴν μόρφωσιν, χωρὶς ὅμως τὰ δημοσιεύματα νὰ ἐκπύτουν εἰς πρόχειρον καὶ ἀβαθὴ ἀπλοσύστευσιν. Ἐκ παραλλήλου διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς αὐστηρῶς νοουμένης φιλολογικῆς ἐρεῦνης ἐμερίμνησε νὰ ἐκδοθῇ ὁ «Γνώμων», περιοδικὸν κριτικῆς ἐπισκοπήσεως καὶ ἐνημερώσεως ἐπὶ τῶν ἐπιστημονικῶν δημοσιευμάτων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ἀρχαιογνώσιν. Διὰ τῆς πανεπιστημιακῆς του διδασκαλίας καὶ διὰ διαλέξεων κατέβαλλε πᾶσαν προσπάθειαν, διὰ νὰ ἀνακόψῃ [τὸ κύμα τῆς διαρκῶς ὀγκουμένης ἀντιανθρωπιστικῆς βαρβαρότητος. Ὅταν πλὴν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐξακολουθήσῃ τὸν ἀγῶνα εἰς τὴν Γερμανίαν, ἀπεδήμησεν εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας. Ἐσυνέχισεν καὶ ἐκεῖ τὸν ὑπὲρ τῶν ἀνθρωπιστικῶν γραμμάτων ἀγῶνά του καὶ συνετέλεσε κατὰ πολὺ εἰς τὸ παρατηρούμενον σήμερον ζωηρὸν ἐκεῖ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν διόδοσιν τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν.

Κατὰ πρῶτον ἐγένετο γνωστός εἰς τὸν φιλολογικὸν κόσμον ὁ W. Jaeger κατὰ τὸ 1911 μὲ τὴν ἔκδοσιν διατριβῆς του ὑπὸ τὸν τίτλον «Δεῖγμα ἀριστοτελικῶν διορθώσεων». Εἰς αὐτὴν προέτεινε διορθώσεις ἐπὶ κακῶς παραδεδομένων καὶ δυσερμηνεύτων χωρίων τοῦ ἀριστοτελικοῦ κειμένου. Δοθέντος ὅτι ἡ κριτικὴ ἐπὶ τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων ἐργασία τυγχάνει λίαν δυσχερῆς, ἡ διαπραγμάτευσις ἐνὸς τοιούτου θέματος ἀπὸ νεαρὸν φιλόλογον εἰκοσιτριῶν ἐτῶν ἀπέτειλε ἐνδειξὴν θαρραλέας ἐκ μέρους του ἀντιμετωπίσεως δυσκόλων προβλημάτων. Μετὰ ἐν ἔτος ἐξέδωκε λαμπρότατον σύγγραμμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξήταζεν ἐν ἐκ τῶν δυσχερεστάτων προβλημάτων τῆς ἀριστοτελικῆς ἐρεῦνης. Εἶχε τεθῇ τὸ ζήτημα, ἂν τὸ ἀριστοτελικὸν ἔργον τὸ φερόμενον ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὰ μετὰ τὰ φυ-

σικά» ἀπετέλει ἑνιαίαν συγγραφὴν, γραφείσαν ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἢ ἀπετέλει ἀθροιστικὸν σύνολον ἐπὶ μέρους πραγματειῶν συγγραφεισῶν κατὰ διαφόρους περὶόδους. Ὁ W. Jaeger εἰς τὸ ἔργον του «Μελέται περὶ τῆς ἱστορίας τῆς γενέσεως τῆς Μεταφυσικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους», ἐκδοθέντος, ὡς ἐλέχθη, κατὰ τὸ 1912, ἔλυσε τὸ πρόβλημα τοῦτο. Ἐδωκε τὴν ἀπάντησιν ὅτι τὸ ὅλον σῶμα τοῦ ἐν λόγῳ συγγράμματος τοῦ ἀποτελουμένου ἐκ 14 βιβλίων εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διδακτικῆς ἐργασίας τοῦ Ἀριστοτέλους. Κατὰ τὸν W. Jaeger δὲν πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὴν γνώμην τῶν παλαιότερων, οἵτινες ὑπεστήριζον ὅτι «Τὰ μετὰ τὰ φυσικά» ἐγράφησαν ὑπὸ τοῦ Σταγίριτου, διὰ νὰ ἀποτελέσουν ἑνιαίαν συγγραφὴν. Ἐπίσης ἀπορριπτέα εἶναι καὶ ἡ γνώμη νεωτέρων ἐρευνητῶν, ὑποστηρίζαντων ὅτι ἀπετελέσθησαν ἀπὸ χειρογράφους σημειώσεις τῶν μαθητῶν τοῦ Ἀριστοτέλους. Κατὰ τὸν W. Jaeger πρόκειται περὶ χωριστῶν πραγματειῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἔκαμνε τὰς παραδόσεις του ὁ Ἀριστοτέλης. Αὗται ἀντεγράφοντο ἀπὸ τοὺς μαθητάς του καὶ ἐκυκλοφόρουν μεταξὺ αὐτῶν, χωρὶς νὰ διαδίδωνται εἰς τὸ εὐρὺ ἀναγνωστικὸν κοινόν. Ἡ δοθεῖσα ὑπὸ τοῦ νεκροῦ τότε συγγραφῆς λύσις ἐπροξένησεν ἀρίστην ἐντύπωσιν καὶ ἀπετέλεσε τὴν ἀφετηρίαν εὐρυτέρων ἐπὶ τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας μελετῶν.

Αἱ ἔρευναι ἐπὶ τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων ἀπετέλουν τὸν ἕνα ἐκ τῶν τομέων τῶν ἀπασχολούντων τὴν ἐρευνητικὴν δραστηριότητα τοῦ W. Jaeger. Ὁ ἕτερος τομεύς, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχεν ἐγκύψει μὲ ἴσῃν ἀγάπην καὶ ἀφοσίωσιν, ἦτο ἡ χριστιανικὴ πατερικὴ φιλολογία. Καρπὸς τῶν ἐπ' αὐτῆς μελετημάτων του ἦτο ἡ κατὰ τὸ 1914 ἑκδόσις τοῦ ἔργου του «Ὁ Ἑμέσης Νεμεσίος». Εἰς τοῦτο ἀνέλυσε τὸ ἔργον τοῦ κατὰ τὸ τέλος τοῦ τετάρτου αἰῶνος ζήσαντος ἐπισκόπου Ἑμέσης Νεμεσίου «Περὶ φύσεως ἀνθρώπου» καὶ ἀπεδείκνυεν ὅτι τὸ περιεχόμενον του ἐστηρίζετο κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς ἀντιλήψεις, αἵτινες εἶχον ληφθῇ ἀπὸ τὸν Γαληνὸν καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Νεμεσίου μαζί μὲ τὴν «Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου» πραγματεῖαν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ἀποτελοῦν τὰ πρῶτα δοκίμια διὰ τὴν θεμελίωσιν μιᾶς ἀνθρωπολογίας ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν χριστιανικῶν ἀντιλήψεων. Εἶναι φανερόν ὅτι αἱ εἰς τὰ κείμενα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ἀφορῶσαι μελέται τοῦ W. Jaeger ἔφεραν αὐτὸν καὶ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ «Περὶ φύσεως ἀνθρώπου» ἔργου τοῦ Νεμεσίου. Ἀλλ' ὁ κύριος καρπὸς τῶν ἐπὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Γρηγορίου Νύσσης μελετημάτων του ἦσαν οἱ δύο τόμοι τῶν «Κατ' Εὐνομίου ἀντιρρητικῶν λόγων» τοῦ Γρηγορίου Νύσσης οἱ ἐκδοθέντες ὑπ' αὐτοῦ κατὰ τὸ 1921 ἐν Βερολίνῳ κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς ἐρεῦνης: Gregorius Nyssensis, B. I, II. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1921.

Κατὰ τὸ 1923 εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος μία ἐκ τῶν σημαντικωτέρων φιλολογικῶν συγγραμμάτων τοῦ W. Jaeger, ὁ «Ἀριστοτέλης». Δὲν πρόκειται περὶ συστηματικοῦ συγγράμματος ἐκθέτοντας τὰς ἐπιστημονικὰς καὶ φιλοσοφικὰς διδασκαλίας τοῦ μεγάλου Σταγίριτου. Ἡ συγγραφὴ τοῦ W. Jaeger μᾶς παρουσιάζει μίαν ζωντανὴν ἐξιστόρησιν τῆς πνευματικῆς ἐξελιξεως τοῦ Ἀριστοτέλους κατὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς διαμορφώσεώς της. Μέχρι τῆς ἐκδόσεως τῆς ἐν λόγῳ συγγραφῆς εἴχομεν συνηθίσει νὰ βλέπωμεν τὸν Ἀριστοτέλη ὡς ἕνα ψυχρὸν διανοητὴν κινούμενον ἐπάνω εἰς τὰς γραμμάς τῆς ἀφηρημένης λογικῆς σκέψεως. Ὁ W. Jaeger μᾶς ἀπεκάλυψεν ἕνα Ἀριστοτέλη πλήρη ζωῆς καὶ δράσεως. Κατῳρῶσε νὰ ἀνασυνθέσῃ τὴν νεανικὴν περίοδον τῆς ζωῆς του, νὰ παρουσιάσῃ τὴν λογοτεχνικὴν πλευρὰν τῆς νεανικῆς του δραστηριότητος, περὶ τῆς ὁποίας ἀψευδῇ μαρτυρίαν μᾶς παρέχουν τὰ διασωθέντα ἀποσπάσματα τῶν διαλογικῶν του συγγραμμάτων. Μὲ τὴν διακρίνουσαν τὸ πνεῦμά του μαντικὴν δξυδέρκειαν ὁ W. Jaeger κατῳρῶσε νὰ ἀνακαλύψῃ νέα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν «Προτρεπτικόν» τοῦ Ἀριστοτέλους, τὰ ὁποῖα ὑπελάνθανον εἰς τὸ ὁμώνυμον σύγγραμμα τοῦ Νεοπλατωνικοῦ Ἰαμβλίου. Ἐδῶκεν ὁ W. Jaeger λαμπράν ἐξιστόρησιν καὶ τῆς πολιτικῆς δραστηριότητος, ἣν εἶχεν ἀναπτύξει ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ τὴν Λέσβον εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πλάτωνος ὑποβοηθῶν τὸ στάδιον τῆς προπαρασκευῆς τῆς ὑπὸ

τοῦ Φιλίππου σχεδιαζομένης κατὰ τῶν Περσῶν ἐκστρατείας. Παρηκολούθησε τὴν ἐξελικτικὴν πορείαν τῶν φιλοσοφικῶν δοξασιῶν τοῦ Σταγίριτου καὶ ἠθέλησε νὰ καταδείξῃ τὴν βαθμιαίαν ἀπομάκρυνσίν του ἀπὸ τὸν Πλατωνικὸν ὑπερβατισμὸν καὶ τὴν μεταστροφὴν του πρὸς τὴν ἐπιστημονικῶς ὀργανωμένην ἐπαγωγικὴν ἔρευναν. Ἐφερεν εἰς πέρας ὁ W. Jaeger τὴν δυσχερεστάτην ἀποστολὴν τῆς ἐξιστορήσεως τῆς ἐξελιξέως ἐνὸς τιτανικοῦ πνεύματος, πρὸ τοῦ ὁποίου ἡ φιλολογικὴ ἐπιστῆμὴ εἶχεν εὐρεθῇ ἐν ἀμηχανίᾳ. Κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῆς ἐργασίας του αὐτῆς ἐπετέλεσε τὸ κατόρθωμα νὰ συνδυάσῃ τὴν αὐστηράν φιλολογικὴν κριτικὴν μέθοδον μὲ τὴν κατανοοῦσαν μέθοδον τῆς σχολῆς τοῦ Dilthey.

Μὲ τὴν ἔκδοσιν τοῦ «Ἀριστοτέλους» ἀπέκτησε πλέον διεθνῶς ἀναγνωριζόμενον κύρος. Μὴ ἐπαναπαυόμενος ὅμως εἰς τὰς δάφνας του ἐσυνέχισε τὰς μελέτας του καὶ τὴν πνευματικὴν του δρᾶσιν μὲ μεγαλυτέραν δραστηριότητα. Ἐβλεπεν ἐπερχομένην δεινὴν θύελλαν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐκθρέψῃ ἡ ἀντιανθρωπιστικὴ διάθεσις τοῦ κομμουνισμοῦ καὶ ἔθνικοσοσιαλισμοῦ. Ἀντελήφθη ὅτι ὡς μόνον ἀμυντήριον μέσον ἀπέμεναν ὁ Ἕλληνικὸς ἀνθρωπισμὸς. Κατὰ τὸ 1924 εἰς πανηγυρικὴν ὁμιλίαν του ἐκφωνηθεῖσαν ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ἰδρύσεως τοῦ γερμανικοῦ κράτους τὸ θέμα τῆς ὁμιλίας του ἦτο «Ἡ ἑλληνικὴ κρατικὴ ἠθικὴ κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦ Πλάτωνος». Ἐλεγε τότε εἰς τὸν ἐπίλογον τῆς ὁμιλίας του ὅτι ἡ ἀληθινὴ δύναμις, ἥτις εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ὑπαρξίν τοῦ κράτους δὲν ἐνυπάρχει εἰς τὴν συσσώρευσιν τῶν τεχνικῶν μέσων, ἀλλ' ἔχει τὰς ρίζας της εἰς τὴν ἠθικὴν ὑγείαν καὶ συμμετρίαν τῆς κοινότητος τοῦ λαοῦ. Ἀκολουθῶν τὰ διδάγματα τοῦ Πλάτωνος ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ 1924 νὰ διακηρύττῃ ὁ W. Jaeger ὅτι τὸ μόνον μέσον διὰ νὰ ἀνασυγκροτηθῇ ἡ πολιτικὴ κοινότης εἶναι ἡ ἰδέα τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ὅπως τὴν βλέπομεν ὑποτυπωμένην εἰς τοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς στρέφεται πλέον ὁ W. Jaeger εἰς τὴν μελέτην τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας καὶ γενικώτερον τῆς ἰδέας τῆς ἑλληνικῆς παιδείας.

Τὰ πορίσματα τοῦ νέου τούτου κύκλου τῶν μελετῶν του τὰ εὐρίσκομεν διατυπωμένα εἰς πολυάριθμα ἄρθρα του, εἰς διαλέξεις καὶ πραγματείας καὶ κυρίως εἰς τὸ τρίτομον μνημειῶδες ἔργον του «Ἡ παιδεία». Δι' αὐτοῦ ἐπραγματοποιήθη μεταστροφή τῆς ἐν τῇ φιλολογικῇ παραδόσει καθιερωμένης ἀξιολογήσεως τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ νέον σημεῖον τῆς θεωρήσεως, τὸ ὁποῖον εἰσήγαγεν ὁ W. Jaeger, ἦτο ἡ παρουσίασις ὁλοκλήρου τῆς πολιτιστικῆς ἐργασίας τῶν Ἑλλήνων ὡς καθοδηγούμενης ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς παιδείας. Εἰς τὸν πρῶτον τόμον τοῦ ρηθέντος ἔργου του, τὸν ἐκδοθέντα κατὰ τὸ 1933, καταδεικνύεται ἡ βαθυτέρα συνάφεια, ἥτις συνδέει τὴν διαδικασίαν τῆς θεμελιώσεως καὶ ἀναπτύξεως τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν καὶ κατὰ τὸν πέμπτον π. Χ. αἰῶνα μὲ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἰδεώδους τῆς παιδείας. Εἰς τὸν δεύτερον τόμον ἐκδοθέντα ἀγγλιστὶ τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1944 ἐξετάζεται ἡ πνευματικὴ ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος κατὰ τὸν τέταρτον π. Χ. αἰῶνα. Κεντρικὴν θέσιν εἰς τὸν τόμον τοῦτον κατέχει ὁ Πλάτων. Περιγράφεται κατὰ ποῖον τρόπον ἔλαβεν ἡ πλατωνικὴ καὶ γενικώτερον ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία καθωρισμένην διαμόρφωσιν ἀφορμηθεῖσα ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας. Αἱ ἀναζητήσεις ἤρχισαν μὲ τὸ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους τεθὲν ἐν σχέσει μὲ τὴν δυνατότητα τῆς παιδείας ἐρώτημα. Ἡ ἀπάντησις ἐδόθη μὲ τὴν «Πολιτείαν» τοῦ Πλάτωνος. Αἱ προσπάθειαι τῆς φιλοσοφίας αἱ ἀποσκοποῦσαι νὰ καθορίσουν τὸν ἰδεῶδη σκοπὸν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου καὶ τῆς παιδείας χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν W. Jaeger ὡς «ἀναζήτησις τοῦ θεοῦ κέντρου». Ἀντίθετον πρὸς αὐτὰς φυγόκεντρον κατεύθυνσιν ἠκολούθουν αἱ προσπάθειαι τῶν Σοφιστῶν, οἵτινες εἶχον ἀνακηρύξει ὡς ὑπέρτατον μέτρον τῶν πραγμάτων ὃχι τὸν θεὸν ἀλλὰ τὸν ἀνθρώπον. Εἰς τὸν τρίτον τόμον ἐκδοθέντα ἀγγλιστὶ κατὰ τὸ 1945 ἐκτίθεται ἡ παρουσιασθεῖσα κατὰ τὸν τέταρτον μ. Χ. αἰῶνα λογικὴ ἀντίθεσις ἐναντίον τῶν φιλοσοφικῶν δυνάμεων. Πρόκειται περὶ ἀντιθέσεως, ἥτις εἶχε τὴν πηγὴν της εἰς τὰς πρακτικὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς. Ἐν τέλει ἔτι τοῦ ρηθέντος τόμου ἀναλύεται τὸ τελευταῖον ἔργον τοῦ Πλά-

τωνος, οἱ «Νόμοι», τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸν πρόλογον τῆς τραγικῆς παρακμῆς, εἰς ἣν περιέπεσεν ἡ ἀρχαία πόλις. Καὶ οἱ τρεῖς τόμοι ὡς σύνολον ἀποτελοῦν ὀλοκληρωμένην θεώρησιν τῆς πνευματικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Ὁ W. Jaeger κατέδειξεν ὅτι ἡ δημιουργικὴ δύναμις, εἰς ἣν ὀφείλεται τὸ ἑλληνικὸν θαῦμα, ὑπῆρξεν ἡ ἰδέα τῆς παιδείας. Ἀπάντα τὰ δεδομένα τῆς ἀρχαιότητος ἔλαβον νέαν ὄψιν ἔπειτα ἀπὸ τὴν ὑπὸ τοῦ W. Jaeger συντελεσθεῖσαν συσχέτισίν των πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς παιδείας. Πρόθεσίς του προσέτι ἦτο νὰ προχωρήσῃ καὶ εἰς τὴν ἐξιστόρησιν τῆς εὐρυτάτης ἱστορικῆς διαδικασίας, δι' ἧς ὁ χριστιανισμὸς ἐξελληνίσθη καὶ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἐξεχριστιανίσθη. Ἐπίστευεν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἦτο ἡ δύναμις, ἥτις προεκάλει τὸν μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἀνταγωνισμὸν καὶ ἥτις ἐν τέλει ἐπέφερε τὴν σύνθεσίν των. Δὲν ἐπρόφθασεν ὅμως νὰ ὀλοκληρώσῃ τὰς ἐρεῦνας του καὶ ἐπὶ τοῦ προβλήματος τούτου.

Αἱ εἰς τὸ μέγα θέμα τῆς ἐξιστορήσεως τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἰδεώδους τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἀναφερόμεναι μελέται τοῦ W. Jaeger διασταυρῶνται μὲ τὴν θεώρησιν καὶ ἄλλων θεμάτων. Κατὰ τὸ 1939 ἐξέδωκε γερμανιστὶ τὴν πραγματείαν του «Ὁ Δημοσθένης». Ἐφαρμόζων τὴν ἱστοριοεξελικτικὴν μέθοδον περιέγραψε τὴν πολιτικὴν σταδιοδρομίαν τοῦ Ἀθηναίου ρήτορος καὶ ἠθέλησε νὰ ἀποκαλύψῃ διὰ τῆς ἀναλύσεως καὶ ἐρμηνείας τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐκφωνηθέντων λόγων τὰ κριτήρια τῆς πολιτικῆς του σκέψεως καὶ δράσεως. Κατὰ τὸν W. Jaeger ἡ τραγικὴ μοῖρα τοῦ Δημοσθένους ἐπισφραγίζει τὸ ἐξ Ἰσου τραγικὸν τέλος τοῦ πολιτικοῦ ἰδεώδους τῆς ἀρχαίας πόλεως. Δι' αὐτοῦ ἐκδηλώνει τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας πόλεως τὴν τελευταίαν του ἀναλαμπήν. Ὁ Ἀθηναῖος ρήτωρ ἠγωνίσθη μὲ ἄκαμπτον ἐπιμονὴν διὰ νὰ ἐμψυχώσῃ μίαν ἰδέαν, τὴν ὅποیان οἱ σύγχρονοί του δὲν ἐπίστευον, ἀλλ' ἀπὸ τὴν ὅποیان ἡ μοῖρα του δὲν τὸν ἄφηνεν νὰ ἀπομακρυνθῇ. Ἡ μελέτη τῶν λόγων τοῦ Δημοσθένους ἦτο διὰ τὸν W. Jaeger μία ἐκ τῶν προσφιλεστέρων του ἀπασχολήσεων. Ὡς ἑκτακτος καθηγητῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Basel ἔκαμεν ἔναρξιν τῶν παραδόσεων του μὲ τὴν ἐρμηνείαν τῶν λόγων τοῦ Ἀθηναίου ρήτορος, ἐπανήρχeto δὲ συχνάκις κατὰ τὰς πανεπιστημιακὰς του διδασκαλίας εἰς τὸ αὐτὸ θέμα. Ἡ συμπάθειά του διὰ τὸν Ἀθηναῖον ρήτορα μαρτυρεῖ ὅτι ὁ W. Jaeger κατενόει καὶ ἡσθάνετο βαθύτατα τὸ πολιτικὸν περιεχόμενον τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Λίαν χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν διάγνωσιν τῆς βαθείας θρησκευτικότητος τοῦ W. Jaeger εἶναι καὶ ἡ κατὰ τὸ 1947 ἐκδοθεῖσα συγγραφὴ του «Ἡ θεολογία τῶν φιλοσόφων τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς». Δι' αὐτῆς εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος σειρὰ παραδόσεων του γενομένων κατὰ τὸ 1936 εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς πόλεως Ἀγίος Ἀνδρέας ἐν Σκωτίᾳ. Εἰς τὴν συγγραφὴν αὐτὴν ἐκθέτει τὰς περὶ θεοῦ ἀντιλήψεις, τὰς ὁποίας εἶχον διατυπώσῃ οἱ Προσωκρατικοὶ Ἕλληνες φιλόσοφοι. Ἐκτίθενται αἱ θεολογικαὶ δοξασαί τῶν τριῶν Μιλησίων, τοῦ Ξενοφάνους, τοῦ Παρμενίδου, Ἡρακλείτου, Ἐμπεδοκλέους, Ἀναξαγόρα καὶ Διογέους τοῦ Ἀπολλωνιάτου. Γίνεται προσέτι λόγος καὶ περὶ τῶν ὀρφικῶν κοσμογονιῶν. Λίαν προσφυῶς σημειοῦται ὑπὸ τοῦ W. Jaeger ὅτι αἱ σχετικαὶ μὲ τὴν προσωκρατικὴν θεολογίαν ἐρευναι εἶχον συντελεσθῇ ὑπὸ μονόπλευρον προοπτικὴν. Οἱ ἐκ τῆς θετικιστικῆς φιλοσοφίας ἀφορμώμενοι ἐρευνηταὶ ἐβλέπον τὴν προσωκρατικὴν φιλοσοφίαν ὑπὸ φυσιοκρατικὴν προοπτικὴν. Οἱ ἐκκινούντες ἀπὸ ἀντιφυσιοκρατικὰς προϋποθέσεις ἠθέλησαν νὰ παρουσιάσουν τὴν κοσμολογίαν τῶν Προσωκρατικῶν ὡς ἐξηρημένην ἀπὸ τὸν μυστικισμὸν καὶ ὀρφισμὸν. Ἀποφεύγων ἀμφοτέρας αὐτὰς τὰς ἀκρότητας ὁ W. Jaeger διασαφηνίζει ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐρμηνείας τῶν περισωθέντων κειμένων τὰς περὶ θεοῦ δοξασίας τῶν Προσωκρατικῶν καὶ παρακολουθεῖ ἐξελικτικῶς τὴν ἐμφάνισιν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν των.

Κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς ζωῆς του ὁ W. Jaeger εἶχε κατὰ τὸ πλεῖστον συγκεντρώσει τὰς μελέτας του εἰς τὴν σπουδὴν τῶν συγγραμμάτων τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Τὸ Harvard University παρέσχεν εἰς αὐτὸν τὰ μέσα νὰ ἱδρύσῃ, ὅπως ἐσημειώσαμεν

προηγούμενος, κατά τὸ 1939 «Ίδρυμα διὰ τὰς κλασσικὰς σπουδὰς». Εἰς τοῦτο περι-
στοιχιζόμενος ἀπὸ ομάδα νεαρῶν ἐρευνητῶν κατῴρθωσε νὰ προχωρήσῃ εἰς τὴν συλλο-
γὴν καὶ ἀντιβολὴν σημαντικοῦ ἀριθμοῦ χειρογράφων. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐργασιῶν τού-
των ἐπροχώρησεν εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν ἀσκητικῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τμήμα
δὲ τούτων εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος συμπεριληφθὲν εἰς τὸν ὄγδοον τόμον τῆς συν-
ολικῆς ἐκδόσεως ὑπὸ τὸν τίτλον *Gregorii Nysseni Opera Ascetica*. Ediderunt Werner
Jaeger, Iohannes Cavarinos, Virginia Woods Callahan, 1952. Δύο δὲ ἔτη βραδύτερον ἐξέ-
δωκεν τὴν πραγματείαν τοῦ «Δύο ἐκ νέου ἀνακαλυφθέντα ἔργα τῆς ἀρχαίας χριστιανι-
κῆς φιλολογίας: Γρηγόριος Νύσσης καὶ Μακάριος». Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο δίδεται εἰς τὸν
ἀναγνώστην ἡ εὐκαιρία νὰ σταθῇ μὲ θαυμασμόν ἐμπρὸς εἰς τὸ φιλολογικὸν δαιμόνιον τοῦ
συγγραφέως, ὅστις ἐπετέλεσεν ἐξαιρετικὴν φιλολογικὴν ἀνακάλυψιν. Μεταξὺ τῶν ἀσκη-
τικῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ἐφέρετο καὶ ἡ πραγματεία «Περὶ τοῦ κατὰ Θεὸν
σκοποῦ καὶ τῆς κατ' ἀλήθειαν ἀσκήσεως». Εἶχε καταχωρισθῇ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Πα-
τρολογία τοῦ Migne, XLVI, σελ. 287—306, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «De Instituto Christiano».
Ἐκ τῆς ἀντιβολῆς τῶν χειρογράφων εἶχε διαπιστωθῇ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ κακῶς συντε-
ταγμένης ἐπιτομῆς εὐρυτέρας πραγματείας. Εἶχε προσέτι ἡ ἔρευνα συσχετίζει τὴν ἐν
λόγῳ πραγματείαν μὲ τὴν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου φερομένην «Μεγά-
λην Ἐπιστολὴν» ἀσκητικοῦ περιεχομένου. Οἱ ἐρευνηταὶ εἶχον δεχθῇ ὅτι ἡ πραγματεία
ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης ἦτο ψευδεπίγραφος, διότι ἀπετέλει ἐπιτομὴν
τῆς «Μεγάλης Ἐπιστολῆς» τοῦ Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου. Αἱ ὑπὸ τοῦ W. Jaeger ἀνα-
ληφθεῖσαι ἔρευναι ἀπέδειξαν ἐσφαλμένας τὰς μέχρι τοῦδε κρατούσας ἀντιλήψεις. Ἐφε-
ραν εἰς φῶς τὸ πλήρες κείμενον τοῦ ἔργου τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ ἀπέδειξαν ὅτι ἡ
εἰς τὸν Μακάριον ἐν Αἰγύπτῳ ἀποδιδομένη «Μεγάλη Ἐπιστολή» ἀποτελεῖ σύμφυρμα,
ὅπερ ἐν μέρει ἀντιγράφει τὸ κείμενον τῆς πραγματείας τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Ἀπεκα-
τεστάθη οὕτω διὰ τῶν ἐρευνῶν τοῦ W. Jaeger τὸ ἀκριβὲς κείμενον τοῦ «De Instituto
Christiano» ἔργου τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ διεπιστώθη ὅτι ἡ «Μεγάλη Ἐπιστολή» ἔχει
ὡς πηγὴν τῆς τὸ ἀνακαλυφθὲν πλήρες κείμενον. Τῆς ἐν λόγῳ ἐπιστολῆς ἐδημοσίευσεν
ὁ W. Jaeger τὸ κείμενον μετὰ κριτικοῦ ὑπομνήματος εἰς τὸ κατὰ τὸ 1954 ἐκδοθὲν σύγ-
γραμμά του. Τὴν φιλολογικὴν δεινότητα τοῦ ἀνδρὸς ἀποδεικνύει τὸ γεγονός ὅτι πολλοὶ
ἐκ τῶν διορθώσεων τοῦ ἐκδοθέντος ὑπ' αὐτοῦ κειμένου ἐπεβεβαιώθησαν ὑπὸ ἀνευρεθέν-
τος ἐν Ἱερουσαλὴμ νέου χειρογράφου.

Παρακολουθήσαμεν εἰς τὰς κυρίας γραμμάς τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ ἐκλιπόν-
τος μεγάλου φιλόλογου. Ὡς γνήσιος θεράπων τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης θέτει ὡς βά-
σιν τῆς ἐργασίας του τὴν αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴν μελέτην καὶ ἀνάλυσιν τῶν κειμένων.
Ἐπωφελεῖται εἰς μέγιστον βαθμὸν ἀπὸ τὰ διδάγματα τοῦ Wilamowitz, ἰδιαιτέρως ὡς
πρὸς τὴν βοήθειαν, ἣν παρέχει ὡς ἀπαραίτητος φιλολογικὴ μάθησις ἡ ἱστορία τῆς χει-
ρογράφου παραδόσεως τῶν κειμένων. Τυχάνει πλήρως γνώστης τῆς νέας μεθοδικῆς ὡς
πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τοῦ πνευματικοῦ περιεχομένου τῶν συγγραφῶν καὶ τῆς ψυχικῆς
ὕψης τῶν μεγάλων προσωπικοτήτων, ὅπως εἶχεν ὑποδείξει αὐτὴν ὁ Dilthey. Ἐπιδει-
κνύει ὡς πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος καὶ ὁργανωτὴς τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης ἐξαίρε-
τον δραστηριότητα καὶ ὁργανωτικὰς ἱκανότητας. Ἀλλὰ δὲν μένει περιορισμένος εἰς τὰ
σύννορα ποῦ διαγράφει ὁ θεωρητικὸς βίος. Ἐχει τὴν τόλμην ἀντιτιθέμενος εἰς τὰ ρεῦ-
ματα τῆς ἐποχῆς νὰ ἀναλάβῃ τὸν ὕπερ τῆς ἀνθρωπιστικῆς καὶ χριστιανικῆς παιδείας
ἀγῶνα. Καὶ εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ἡ δραστηριότης του ὑπερβαίνει τὰ κοινὰ μέτρα. Ἀνα-
δεικνύεται ἀρχηγέτης νέου ἀνθρωπιστικοῦ κινήματος, τὸ ὁποῖον θὰ μένῃ εἰς τὴν πνευ-
ματικὴν ἱστορίαν τῆς Εὐρώπης ὡς τρίτος ἀνθρωπισμός.

Διὰ νὰ καταστή σαφὴς καὶ ἡ εἰς τὸν ἀνθρωπιστικὸν τομέα ἀρχηγτικὴ θέσις τοῦ
W. Jaeger, πρέπει νὰ γίνῃ ἀναδρομὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ κινήματος τούτου, γύρω ἀπὸ τὸ
ὁποῖον μέγας θόρυβος γίνεται εἰς τὴν χώραν μας. Ὁ ὅρος ἀνθρωπισμός εἰσῆλθεν εἰς
τὴν γλῶσσάν μας κατὰ μετάφρασιν τῆς λατινικῆς λέξεως *Humanismus*. Ἐπειδὴ γίνεται

χρήσις τοῦ ὅρου «πρῶτος ἀνθρωπισμός» ὡς ἐνδείξεως ἀναφερομένης εἰς τὴν κατὰ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνος δημιουργηθεῖσαν διὰ τῆς πρωτοβουλίας τοῦ Ἰταλοῦ ποιητοῦ Πετράρχη πνευματικὴν κίνησιν, εἶναι δυνατόν νὰ νομίση κανεὶς ὅτι ὁ ὅρος Humanismus ἐνεφανίσθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Τοῦτο δὲν εἶναι ἀληθές. Ὁ ὅρος Humanismus ἐπλάσθη καὶ ἐχρησιμοποιήθη διὰ πρώτην φοράν κατὰ τὸ 1808 ἀπὸ τὸν γερμανὸν παιδαγωγὸν F. I. Niethammer. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ὅπως ἀκριβῶς καὶ σήμερον, ὁξὺς διεξήγετο μεταξὺ τῶν παιδαγωγῶν ἀγὼν. Οἱ «φιλανθρωπισταὶ» ἀκολουθοῦντες τὰς δοξασίας τοῦ Basedow ἐκήρυττον ὅτι πρέπει νὰ ἀποβληθῇ ἀπὸ τὰ σχολεῖα ἡ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν καὶ νὰ ἀντικατασταθῇ μὲ τὴν διδασκαλίαν πραγματιστικῶν μαθημάτων, ὠφελίμων διὰ τὴν πρακτικὴν ζωὴν. Οἱ ὁπαδοὶ τῆς παραδεδομένης παιδείας ὑπεστήριζον ὅτι μόνον διὰ τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν, μόνον μὲ τὰ «*Studia humaniora*» εἶναι δυνατόν νὰ διαπασθῇ ὁ μαθητὴς εἰς ἀρμονικὴν προσωπικότητα. Ὡς ὅρον ἐνδεικτικὸν τῆς παιδαγωγικῆς αὐτῆς κατευθύνσεως, ἥτις πιστεύει εἰς τὴν ἀξίαν τῆς ἑλληνορρωμαϊκῆς παραδόσεως, ἔπλασεν ὁ Niethammer τὸν ὅρον Humanismus. Κατ' ἀρχὰς ἡ χρήσις τοῦ ἡτο περιορισμένη μεταξὺ τῶν παιδαγωγῶν. Ἀφ' ἧς ἐποχῆς ἔδωκε ὁ G. Voigt κατὰ τὸ 1859 τὸν ἐχρησιμοποίησεν ὡς ὅρον ἐνδεικτικὸν τῆς κινήσεως, ἥτις ἐδημιουργήθη ἀπὸ τὸν Πετράρχην, ἔλαβεν εὐρύτεραν σημασίαν ὡς ἐνδειξὶς δηλωτικὴ ἐποχῆς, ἡ καὶ ἦν κρατεῖ ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ ἑλληνορρωμαϊκὴ παράδοσις ἔχει τὴν δύναμιν νὰ ἐπιδράσῃ ἀνανεωτικῶς ἐπὶ τῆς ζωῆς.

Εἰς τὴν πνευματικὴν ἱστορίαν τῆς Εὐρώπης διακρίνομεν κυρίως τρία ἀνθρωπιστικὰ κινήματα. Τοῦ πρώτου ἀνθρωπιστικοῦ κινήματος κοίτις εἶναι ἡ Ἰταλία. Ἀρχίζει τοῦτο μὲ τὸν Πετράρχην κατὰ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ τερματίζεται μὲ τὸν θάνατον τοῦ Ἑράσμου περὶ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνος. Ὁ δεύτερος ἀνθρωπισμός ἀρχίζει κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος μὲ τὸν γερμανὸν Winckelmann καὶ τερματίζεται κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος. Ὁ πρῶτος ἀνθρωπισμός ἀνεκάλυψεν ἐκ νέου τὴν ἀρχαιότητα, ἀλλ' ἔδωκε μεγαλυτέραν ἔμφασιν εἰς τὸν λατινικὸν πολιτισμόν. Μὲ τὸν δεύτερον ἀνθρωπισμόν ἀνεκαλύφθη ὁ ἑλληνικὸς κόσμος. Διὰ τρίτην φοράν προσεπάθησε νὰ ἀναζωπυρήσῃ τὸ ἀνθρωπιστικὸν πνεῦμα ὁ W. Jaeger εὐθὺς μετὰ τὴν λήξιν τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου.

Εἰς τὰ ὅρια τοῦ παρόντος σημειώματος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ περιγραφοῦν τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν δύο προηγθέντων ἀνθρωπιστικῶν κινήματων. Θὰ περιορισθῶμεν μόνον εἰς σύντομον κατατοπισμόν ὡς πρὸς τὰ γνωρίσματα τοῦ τρίτου ἀνθρωπισμοῦ. Ὁ τελευταῖος μέγας ἀντιπρόσωπος τοῦ δευτέρου ἀνθρωπισμοῦ ἐν Γερμανίᾳ, ὅστις εἶχεν ἱδρύσει καὶ τὸν θεσμόν τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ γυμνασίου, ὑπῆρξεν ὁ W. von Humboldt. Μετὰ τὸν θάνατόν του ἐπισυμβάντα κατὰ τὸ 1835 ἀρχίζει ἡ παρακμὴ τοῦ δευτέρου ἀνθρωπιστικοῦ κινήματος. Ἐπέρχεται ἡ πτώσις τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel, μετὰ τὴν ὁποίαν ἐπακολουθεῖ ἡ ταχεῖα ἀνάπτυξις τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς θετικιστικῆς φιλοσοφίας. Καὶ αὕτῃ ἡ φιλολογικὴ ἐπιστήμη ἀλλάσσει κατεύθυνσιν. Ἐπιδιώκει νὰ γίνῃ καὶ αὕτῃ θετικὴ ἐπιστήμη παρέχουσα γνώσιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου εἰς ὅλας τοὺς τὰς ἐποχὰς καὶ περιοχὰς, χωρὶς νὰ προβαίῃ εἰς ἰδιαιτέραν ἀξιολόγησιν τῆς κλασσικῆς περιόδου. Καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἐκπαιδεύσεως χάνει ὁ ἀνθρωπισμός τὸ μονοπώλιόν του. Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνος ἀρχίζει ἡ ἱδρυσις σχολείων μὲ ἡλαττωμένον τὸ πρόγραμμα τῶν ἀνθρωπιστικῶν μαθημάτων ἱδρύονται τὰ λεγόμενα πρακτικὰ λύκεια καὶ πέρα αὐτῶν τὰ πραγματιστικὰ σχολεῖα. Ἐντονὸν πολέμικὴν κατὰ τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας ἤσκησεν εἰς τὸ Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον τοῦ 1890 ὁ τελευταῖος γερμανὸς αὐτοκράτωρ, ὅστις ἐξέδωκε κατὰ τὸ 1900 αὐτοκρατορικὸν διάταγμα, διὰ τοῦ ὁποῦ τὰ ἀπολυτήρια τῶν πρακτικῶν λυκείων καὶ τῶν πραγματιστικῶν σχολείων ἐκηρύχθησαν ἰσότιμα πρὸς τὰ ἀπολυτήρια τῶν γυμνασίων καὶ παρέχοντα δικαίωμα ἐγγραφῆς εἰς ἀνωτάτας σχολὰς. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀρχίζει ἡ σημαντικὴ ἐλάττωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνθρωπιστικῶν γυμνασίων ἐν Γερμανίᾳ. Κατὰ τὸ 1939, κα-

τόπιν τῆς γενομένης ὑπὸ τοῦ Hitler ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως, ἀπέμειναν ἐν λειτουργίᾳ ἐν Γερμανίᾳ μόνον 190 ἀνθρωπιστικά γυμνάσια.

Ἐναντίον τῆς προοδευτικῶς σημειουμένης καταδρομῆς κατὰ τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας ἀντετάχθη σθεναρῶς ὁ W. Jaeger ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ σταδίου του. Ὅλιγον μετὰ τὴν λήξιν τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου ἤρχισε τὴν ὑπεράσπισιν τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας μὲ τὴν κατὰ τὸ 1919 ἐν Ἀμβούργῳ γενομένην διάλεξιν του «Ὁ ἀνθρωπισμὸς ὡς παράδοσις καὶ ὡς βίωμα». Εἰς αὐτὴν συνεζήτηι τρία θεμελιώδη προβλήματα, δηλαδὴ τὰς μεταξὺ ἡγετῶν καὶ μάζης σχέσεις, τὴν ἀντινομίαν μεταξὺ δυναμικοῦ καὶ ἐκπαιδευτικοῦ κράτους καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ὀργανικῆς ἐνότητος τοῦ μορφωτικοῦ συστήματος. Εἰς διάλεξιν του γενομένην εἰς τὸν Σύλλογον τῶν φίλων τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ γυμνασίου κατὰ τὸ 1920 ἐτόνιζε τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἔχει διὰ τὴν ἀγωγὴν τῆς νεολαίας ἡ ἀμεσος ἐπαφὴ τῶν νέων μὲ τὰ ἀρχαῖα κείμενα. Ἐξηκολούθησε δὲ τὸν ὑπὲρ τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν ἀγῶνα μέχρι τοῦ 1936, ἐποχῆς καθ' ἣν πλέον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ δοθῇ συνέχεια λόγῳ τῆς καταστάσεως, ἣν εἶχε δημιουργήσει ὁ ἐθνικοσοσιαλισμός.

Ἡ παρακολούθησις τῶν ἀγώνων, εἰς οὓς ἀπεδύθη ὁ W. Jaeger, καταδεικνύει ὅτι ἠθέλησε νὰ ἀνανεώσῃ τὸ ἀνθρωπιστικὸν κίνημα, διότι ὡς μόνον ἀμυντήριον μέσον κατὰ τῆς διαφαινομένης θυέλλης ἀπέμενεν ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία. Ἐπίστευεν ὁ W. Jaeger μὰζι μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ δευτέρου ἀνθρωπισμοῦ ὅτι μορφωτικὴ ἐπίδρασις σημειοῦται ἐπὶ τῆς νεανικῆς ψυχῆς, μόνον ὅταν αὐτὴ ἔλθῃ εἰς ἀμεσον ἐπαφὴν μὲ τὰ μεγάλα πρότυπα τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Διαφέρει τὸ κίνημά του ὁμῶς ἀπὸ τὸν δεῦτερον ἀνθρωπισμὸν κατὰ τὸ ὅτι ὁ τρίτος ἀνθρωπισμὸς δὲν μένει ἀδιάφορος, ὅπως ὁ δεῦτερος, ἐναντι τοῦ χριστιανικοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Διὰ τὸν W. Jaeger ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἔχει τὴν συνέχειάν της εἰς τὴν «Παίδεian τοῦ Χριστοῦ», ὅπως διεμορφώθη ἀπὸ τὸν κλασσικὸν χριστιανισμὸν τοῦ 4ου αἰῶνος. Διαφαίνεται σαφῶς συγγένεια τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τοῦ πρὸς τὸν εὐσεβεῖ ἀνθρωπισμὸν τοῦ Ἑράσμου. Ἰδιαιτέρον ἀκόμη χαρακτηριστικὸν τοῦ τρίτου ἀνθρωπισμοῦ εἶναι ὅτι δὲν ἀρκεῖται νὰ ἐξάρῃ, ὅπως ὁ δεῦτερος, μόνον τὴν αἰσθητικὴν πλευρὰν τῶν κλασσικῶν κειμένων. Θεωρεῖ ἀπαραίτητον νὰ ἐπισημανθῇ καὶ τὸ ἀναμφισβήτητον γεγονός τῆς θεμελιώσεως τοῦ νεωτέρου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἐπὶ τῶν βάσεων, αἵτινες ἐτέθησαν ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν. Τοῦτο ἐννοεῖ ὁ W. Jaeger, ὅταν χαρακτηρίσῃ τὸν σύγχρονόν μας εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν ὡς «ἐλληνογενὴς» καὶ τὸν πολιτιστικὸν μας κύκλον ὡς «ἐλληνοκεντρικόν». Τὸν ὅλον δὲ ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας διεξήγαγεν ὁ ἐκλιπὼν μέγας ἀνθρωπιστὴς ἐντὸς τῶν ὁρίων, ἅτινα χαράσσει τὸ ὑψηλὸν ἦθος καὶ ἡ ἀνθρωπίνη ἀξιοπρέπεια. Δὲν ἠθέλησε οὔτε κατ' ἐλάχιστον νὰ θυσιάσῃ τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τοῦ ἀνθρωπισμοῦ πρὸς ἐξυπηρέτησιν προπαγανδιστικῶν σκοπῶν. Ὅταν ἱδρυσεν ὡς ὄργανον διαδόσεως τοῦ τρίτου ἀνθρωπισμοῦ τὸ περιοδικὸν «Ἡ Ἀρχαιοφύλαξ», ἔθεσεν ὡς ὅρον εἰς τοὺς συνεργάτας του, ὅτι δὲν ἦτο ἀνεκτὸν τὰ δημοσιεύματα νὰ ἐκπλήτουν εἰς πρόχειρον καὶ ἀβαθὲ ἀπλούστευσιν. Ὅλη ἡ πολιτεία του ὡς ἐπιστήμονος, ὡς διδασκάλου καὶ ὡς ἀρχηγέτου μεγάλου πνευματικοῦ κινήματος φέρει τὴν σφραγίδα τοῦ ἑλληνικοῦ μέτρου.

Ὁ W. Jaeger ἦτο προσωπικότης εὐνοημένη ἀπὸ τὰς Μούσας. Δὲν ὑπῆρξε μόνον ἐμπνευσμένος διδάσκαλος καὶ ἐρμηνευτὴς τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Κατάρθωσε νὰ δώσῃ εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς του τὴν ἀρμονικὴν διαμόρφωσιν, ὅπως τὴν ἔβλεπε πραγματικῶν εἰς τὰ ἐπιτεύγματα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Ἡ Μοῖρα τὸν ἔταξε νὰ ζήσῃ καὶ νὰ ἀγωνισθῇ μέσα εἰς μίαν ἀντιανθρωπιστικὴν ἐποχὴν. Μὲ ἐγκαρτέρησιν ἀνδρός εὐγενοῦς καὶ μεγαλοψύχου ἐστάθη ἐκεῖ ὅπου ἐτάχθη. Εἶχε τὸ ψυχικὸν σθένος νὰ κατασιγάζῃ εἰς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς του τὴν πικρίαν ποῦ ἐδοκίμαζεν, ὅταν ἀντεμετώπιζε τὰς ἀντιξοότητας τῶν καιρῶν. Καὶ τὴν πικρίαν αὐτὴν ὁ ἴδιος οὐδέποτε τὴν ἀπεκάλυπτε. Τὴν εὐρίσκομεν ὁμῶς ἐκφρασμένην εἰς τὸν ἐπίλογον ἐνὸς ἄρθρου του περὶ τοῦ Hölderlin δημοσιευθέντος εἰς τιμητικὸν διὰ τὸν Eduard Spranger τόμον. Περιγράφων ὁ W.

Jaeger τὴν πικρίαν ποὺ ἐπότηζεν τὸν «ποιητὴν τῶν ποιητῶν» ἢ κατάπτωσις τῆς ἐποχῆς τοῦ γράφει τὴν ἀκόλουθον περικοπὴν, ἥτις εἶναι καὶ τοῦ ἰδιοῦ τοῦ πόνου ἐκμυστήρευσις :

Ὁ Hölderlin σκέπτεται καὶ αἰσθάνεται μὲ τὰς κατηγορίας τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς παιδείας, τὰς ὁποίας λόγῳ τῆς θλίψεως ποὺ τοῦ προεκάλει ἡ ἰδική του ἐποχή, προικίζει μὲ νέαν ζωὴν. Ἡ στρεβλὴ μὀρφωσις καὶ ἡ κενότης τοῦ πολιτισμοῦ δὲν τὸν κάμνει, ὅπως συμβαίνει μὲ πολλοὺς ἀπὸ ἡμᾶς, νὰ ἀμφιβάλλῃ διὰ τὴν ἀξίαν τῆς ἀληθινῆς ἀνθρωπίνης παιδείας καὶ διὰ τὴν γνησιότητα τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀντιθέτως ἐνδυναμώνουν τὴν σημασίαν τῶν διὰ τὸ ἀνθρώπινον γένος. Ἡ ἐκ μέρους τοῦ ἀναζήτησις τῆς ἐλληνικῆς γῆς εἶναι μία διαρκὴς ἀναδρομὴ εἰς τὰ πρωταρχικὰ πρότυπα. Ἡ ἔλλειψις ἱκανοποιήσεως μὲ τὸν ἑαυτὸν μας καὶ ἡ ἀποξενωμένη ἀπὸ τὸ θεῖον ὕπαρξις μας ἦτο τὸ σημεῖον τῆς ἀφετηρίας του. Ἀλλ' ἡ ἐπόπτευσις τῆς δημιουργικῆς ἀρχῆς ἀπεκάθαιρε καὶ ἐνεψύχωνε δι' αὐτὸν τὸ νόημα τῆς παραδεδομένης ἀρχῆς. Καὶ ὅπως ὁ ποιητὴς δίδει ἐκ νέου εἰς τὰς ἀπονεκρωμένους λέξεις ζωὴν καὶ νόημα, ἔτσι γίνεται καὶ αὐτὸς ἀνακαινιστὴς ὅλων τῶν πραγμάτων. Διότι ἡ Μνημοσύνη, ἥτις ἦτο ἡ μητέρα τῶν ἐννέα Μουσῶν, εἶναι ἐπίσης ἡ πηγὴ πάσης ἀνανεώσεως».